

ПЕРЕКЛАДИ

УДК 27-286:81'255.4=143=161.2Афінагор
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2025.37.24>

Олег КОЖУШНИЙ, канд. філол. наук, д-р філософії з богослов'я, доц.
ORCID ID: 0000-0002-5104-3161
e-mail: olorch@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕРЕКЛАД ТВОРУ АФІНАГОРА АФІНЯНИНА "ПРОХАННЯ ЗА ХРИСТИЯН" (ЧАСТИНА II)

Метою публікації є введення в науковий простір України перекладу з давньогрецької одного з творів найкрасномовнішого серед ранніх християнських апологетів Афінагора Афінянина – "Прохання за християн". Стиль цього автора та його спосіб викладати думки виявляють неабиякого знавця античної філософії та риторики: він часто цитує античних авторів, влучно використовуючи при цьому філософські вирази. Апологія датується останньою чвертю II-го ст. і звернена до імператорів Марка Аврелія та Коммода. У ній Афінагор майстерно спростовує звинувачення проти християн і стисло викладає основи нового світогляду. Твір неодноразово приваблював увагу теологів, філософів, літературознавців, лінгвістів та інших фахівців – дослідників ранньохристиянської літературної спадщини. У першій частині апології, переклад якої був надрукований у попередньому випуску цього Вісника¹, Афінагор захищає християн від звинувачень у "безбожництві", наводячи у приклад численних античних поетів і філософів, які сповідували монотеїзм. Ця публікація містить другу частину апології.

Ключові слова: *ранньохристиянська література, апологія, давньогрецька мова, Афінагор Афінянин.*

Для перекладу "Апології" було використане таке видання: "Athenagore. Supplique au sujet des chretiennes et Sur la resurrection des morts" / Ed. par B. Pouderon // Sources chretiennes. Paris, 1992 [1].

XVII

1. Розсудіть коротко самі. Необхідно для мене, захищаючись, навести точні докази як щодо імен (богів і показати), що вони новітні, так і щодо їх зображень, показуючи, що вони зроблені, так би мовити, вчора або позавчора. І ви усе це належним чином знаєте, бо краще за всіх обізнані зі старожитностями. Отже, кажу, що Орфей, Гомер і Гесіод дали родовід й імена тим, кого вони називають богами.

2. Та й Геродот свідчить: "Вважаю, що Гесіод і Гомер років на чотириста старші за мене: вони створили для еллінів теогонію, дали найменування богам, наділивши їх почестями і вміннями та позначивши їх образи".

3. А зображення їх не були у вжитку аж до появи мистецтва ліпнини, живопису і скульптури. Потім з'явилися Саврій самоський, Кратон сикіонський, Клеанф коринфський та дівчина з Коринфу. Контурний малюнок² був винайдений Саврієм, який накреслив коня на сонці. Живопис був винайдений Кратоном, який намалював на вибіленій дощці тіні чоловіка та жінки. Дівчина ж винайшла рельєф: закохавшись у когось, вона зобразила на стіні, як той спить; потім її батько-гончар, здивований разючою подібністю, вирізав³ зображення і наповнив його глиною – цей рельєф і нині зберігається в Коринфі. Після них з'явилися Дедал, Феодор і Сміліс, які пішли далі і винайшли ліпнину та скульптуру.

4. Отже, час, відколи з'явилися зображення і статуї є настільки незначним, що можна назвати митця для кожного бога. Ендій, учень Дедала, зробив статую Артеміді Ефеської, з оливкового дерева виконав статую Афіні

(краще сказати Афілі, бо "Афілою" дехто більш втаємничено її називає⁴) та Афіні Сидячої. Аполлон Піфійський є творінням Феодора і Телекла, Аполлон Делосський та Артеміда – витвір Тектея й Ангеліона, Геру Самоську й Аргівську зробили руки Сміліда, а решту статуй – Фідій, Афродіта Кнідська – інше творіння Праксителя, Асклепій Епідавський – робота Фідія.

5. Якщо коротко, жодне з цих скульптурних зображень у своєму походженні не уникнуло людини. Отже, якщо вони – боги, то чому не були такими від початку? Чому є молодшими від своїх творців? Чому для їхнього виникнення потрібні були люди й мистецтво? Бо це – земля й каміння, матерія і марне мистецтво.

XVIII

1. Нині ж дехто говорить, що це – зображення, а богами є ті, заради кого ці зображення. (Вони стверджують), що урочисті процесії на їхню честь і принесення жертв присвячені богам і заради них звершуються, і що немає іншого способу, крім цього, щоб до богів наблизитися ("небезпечно бо навіть із богом зустрітись"⁵). І як докази, що це так, вони наводять діяння деяких ідолів. Давайте, отже, довідаємося, яка сила міститься у їхніх іменах.

2. Перед початком своєї промови, у якій я наводитиму правдиві аргументи, попрошу Вас, величні самодержці, простити мені. Я буду не викривати ідолів, але, звільнившись від наклепів, викладу пояснення зробленого нами вибору⁶. Ви маєте можливість на власному прикладі дослідити царство небесне: як вам, отцю і сину, що отримали царство з небес (дух промовляє пророчий: "душа царева у Божій руці"), підкоряється все, так і єдиному Богу і Його Слово, що розуміється (нами), як нероздільний (з Отцем) Син, підпорядковується усе.

3. Отже, перш за все, зверніть увагу на таке. Не від самого початку, як стверджують, існували боги, але таким чином кожен із них народився, як з'являємось ми. З цим

¹ Кожушний, О. (2024). Переклад твору Афінагора Афінянина "Прохання за християн, (частина I):

Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика, 2(36), 128–135. <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2024.36.22>

² Букв. "тінепис".

³ Тут варто розуміти "видовбав у стіні".

⁴ Тут існує текстологічна проблема, внаслідок чого можливими є різні варіанти прочитання й перекладу. "Αθηλος", тобто, подібно до амазонок, "з однією груддю"; "позбавлена жіночості", "незнїжена", можливо, "войовнича". "Αθηλος" – "негодована".

⁵ Гомер "Іліада", пісня 20, вірш 131. Пер. Бориса Тена.

⁶ Мається на увазі вибір християнської віри.

усі вони погоджуються. Гомер говорить: "Предка богів (навістити) Океана і матір Тетю"¹. І Орфей, який першим винайшов імена богів, виклав родовід і розповів про діяння кожного з них, якому довіряють, як найбільш правдивому богослову, якого й Гомер багато в чому стосовно богів наслідував, і він перше народження їх виводить із води: "Океан, що джерелом для народження був усім іншим"².

4. Згідно з Орфеем, вода була початком для всього. З води утворився мул, і від них народилася тварина – дракон, до якого приросла голова лева, а між ними – обличчя бога на ім'я Геркулес або Хронос.

5. Цей Геркулес породив величезне яйце, яке, наповнившись силою того, хто його породив, унаслідок тертя розділилося на дві частини: верхня частина його перетворилася на Небо-Урана, а нижня – на Землю-Гею; (так) з'явився бог у двох тілах.

6. Уран, поєднавшись із Геєю, народив доньок Клото, Лахезу й Антропу, і сторуких мужів Коттіса, Гігиса, Вріарея, і циклопів Вронтіса, Стеропіса й Аргоса. Уран зв'язав їх і вкинув до Тартару, дізнавшись, що діти позбавлять його влади. Розгнівавшись через це, Земля породила Титанів.

*Шанована Гея синів народила небесних,
Яким надали найменування Титанів,
Бо вони помсту чинили Урану, що саяв зірками.*

XIX

1. Таким є для них³ початок походження богів і всесвіту. Зверніть, отже, на це увагу: кожна з обожнюваних істот, оскільки має початок, повинна також бути тлінною⁴. Якщо ж вони прийшли до буття з нічого⁵, як говорять про них богослови, то вони не є (богами): бо щось ненароджене є вічним, а народжене – тлінним.

2. Щодо цього немає незгоди між мною і філософами. "Що є вічним буттям, яке не має походження, і чим є те, що постало, але ніколи не існує?"⁶ Платон, розмірковуючи про духовне⁷ і чуттєве, навчає, що вічно суще духовне не має початку, а не суще чуттєве має, (воно) починається і завершується.

3. З цієї причини і стоїки стверджують, що все згорить і потім знову постане, коли всесвіт отримає друге начало. На їхню думку, існує дві причини: одна є активною і керуючою, тобто, провидінням, а інша – пасивною та змінюваною, тобто матерією; і якщо це неможливо, щоб народжений всесвіт, керований провидінням, залишився незмінним, то як залишиться незмінним стан цих богів, які існують не за природою, але прийшли до буття? Чим кращі за матерію боги, які отримали своє становлення з води?

4. Проте й вода не є початком усього, як вони вважають (бо що могло б виникнути із простих й однорідних стихій? Належить, щоб у матерії був майстер, а у майстра – матерія. І яким чином виникли б рельєфні зображення без матерії або майстра? І не доводиться говорити, що

матерія є древнішою за Бога, бо необхідно, щоб творча причина передувала тому, що (від неї) походить.

XX

1. Якщо б ця нісенітниця їх богослов'я сягала лише твердження, що боги постали й отримали своє буття з води, то я міг би просто довести, що немає нічого з народженого, що не підлягало б руйнації, і перейшов би до решти звинувачень.

2. Вони, однак, пішли далі, надавши (богам) тілесних форм: вони уявляють Геракла богом-драконом, що звивається, а інших – сторукими; про дочку Зевса, яку той народив від Реї або Деметри, кажуть, що окрім природніх двох очей, вона мала ще два на лобі, обличчя тварини позаду на шиї і роги. Через це Рея, злякавшись потворності дитини, втекла і не давала їй грудей. Ось чому вона таємно називається Афілою⁸, а зазвичай Персефоною і Корою (дівою), будучи не тотожною з Афіною, яку також так називають через те, що вона – "діва"⁹.

3. Вони й діяння богів, як гадають, докладно перелічили. Як Кронос відрізав геніталії свого батька, скинувши його з колісниць, і як вбив своїх дітей чоловічої статі, пожерши їх. Що Зевс, зв'язавши свого батька, запроторив його до тартару, так само як Уран своїх синів, що він воював з титанами за владу і що переслідував матір свою Рею, яка відмовила йому у шлюбі. Коли ж вона стала драконом і він також перетворився на дракона, то, зв'язавши її так званім вузлом Геракла, він поєднався із нею (символом такого єднання є жезл Гермеса); потім він поєднався зі своєю дочкою Персефоною, згвалтувавши її у вигляді дракона й отримавши від неї сина Діоніса.

4. Необхідно наголосити й на наступному: що є священного й корисного в цих історіях, щоб нам повірити, що Кронос, Зевс, Кора та інші – боги? Форми їхніх тіл? Проте, яка прониклива і привчена до споглядання людина повірить, що єхидна народилася від Бога? Як говорить Орфей:

*Іншу дитину страшну Фанет¹⁰ родив
зі святої утроби: жакливу на вигляд єхидну,
на голові її розвівалось волосся, обличчям приємна,
та решта (тіла) частин, що зверху від шиї,
були від страшного дракона...*

Або як може (така людина) припустити, що той самий Фанет, будучи первородним богом (бо він з'явився з яйця), має або тіло, або форму дракона, або (припустити), що його пожер Зевс, щоб Зевс міг стати неосяжним?¹¹

5. Отже, якщо їхні боги нічим не відрізняються від найнижчих тварин (бо очевидно, що слід, щоб божество відрізнялося від земних речей і від матеріального творіння), то вони – не боги. Навіщо ж нам вдаватися до тих, чие народження є подібним до худоби, а самі вони подібні до звірів і потворні?

XXI

1. Однак якщо б вони лише говорили, що їхні боги мають плоть¹², кров і сім'я та пристрасті гніву й пожадання, то й тоді слід вважати ці слова смішною нісенітницею: в

¹ Гомер "Іліада", книга 14, вірші 210, 302. Пер. Бориса Тена.

² Ibid., 245–246.

³ Тобто, для язичників.

⁴ Маємо тут текстологічну проблему. Наведений переклад спирається на найбільш вірогідний, на наш погляд, варіант оригіналу.

⁵ Тобто, був час, коли їх не існувало.

⁶ Платон, "Тімей", 27d.

⁷ Букв.: "те, що осягається умом", "духовне".

⁸ "Αθηλος" – "негодована".

⁹ Кора – "діва", одне з найменувань, яке регулярно вживалося щодо Персефони, дочки Деметри, а також асоціювалося з Афіною-дівою. Щоб розмежувати ці асоціації, зовсім неважливі для сучасного читача, але значущі для багатьох сучасників Афінагора, автор і вдається до таких подобиць.

¹⁰ Фанет – божество-деміург в орфічній теокосмогонії.

¹¹ Стати "нескінченим", "безмежним" або "неосяжним", тобто, набуті однієї з характерних рис божества. За орфічною теокосмогонією Зевс проковтнув мідь Фанета і сотворив світ.

¹² Букв. є "плотовидними".

Бозі немає ні гніву, ні пожадання і прагнення, ні дітородного сім'я.

2. Нехай би були плотськими, але вищими за гнів і лют, щоб Афіна не "лютилася гнівом на Зевса, могутнього батька"¹ і щоб Геру не бачили такою: "Гера ж у грудях не стримала гніву свого і сказала"². (Нехай будуть) сильнішими за скорботу:

*Горе! На власні очі я знаного круг Іліона
Любого воїна бачу, (журбою за Гектора тяжко)
Серце моє засмутилося!*³

Я бо й людей, підвладних гніву й печалі, називаю нерозумними і невігласами. Коли ж "отець людей і богів" оплакує сина:

*Горе мені! Сарпедону, з мужів найлюбішому, доля
Бути рукою Патрокла приборканим, сина Менойта,⁴
будучи неспроможним, ридуючи, врятувати його від небезпеки –*

*Зевсів син Сарпедон: не схотів захистити він і сина!*⁵ – то хто не звинуватить у невігластві тих, хто на підставі таких міфів є боголюбивим, а краще сказати безбожним?

3. Нехай будуть плотськими, але нехай не зранюється Діомедом тіло Афродіти (*Ранив мене Діомед, захвалив нащадок Тідеїв*⁶), ні її душа Аресом:

*Як тут мене, кривоногого, тяжко ганьбить Афродіта,
Зевсова донька, Арея безстидного люблячи потай⁷...*

...(Списа туди він загнав) і, прекрасну розкравши шкіру,⁸(вихопив зразу ж його) – страшний у війнах, спільник Зевса у боротьбі проти Титанів виявляється слабшим від Діомеда⁹. "Тої шаленів, як Арей-списоборець"¹⁰ – замовкни, Гомер, бог не шаленів! Ти ж зображаєш мені його запламованим кров'ю та вбивцею людей: "Кров'ю умиваний людовбивче Арея, Арея"¹¹ – і змальовуєш його перелюб та кайдани:

Так він сказав, і радо лягла вона з ним спочивати.

*Скоро й заснули на ложі вони. І раптом над ними
Сіті підступні Гефеста премудрого зверху спустились,
Так що ні встати ніяк не могли вони, ні повернутись.*¹²

4. Вони не відкидають і таку велику нечестиву маячню про богів? Урана каструють, Кроноса зв'язують і вкидають до тартару, титани повстають, Стикс помирає в битві – вже і смертними вони виявляються – закохуються один в одного та в людей:

*Еней, (син Анхіза могутній),
Що від Анхіза колось породила його Афродіта,
Ложем на ідських вершинах богиня
із смертним з'єднавшись.*

Вони не закохуються й не відчують страждання, бо якщо вони боги, то пристрасть до них не доторкнеться...¹³ І якщо бог за божественним домоврядуванням і прийняв плоть, то вже є рабом пристрасті?¹⁴

5. *Пристрасть така до богині чи смертної жінки ніколи,
В грудях моїх розливаючись, дух мені ще не скоряла!*

*Так не кохав ще ніколи я ні Іксіона дружини,
Ні струнконової діви Данаї, Акрісія доньки,
Ані державного Фенікса далекославної доньки,
Так не кохав я Семели, ні тої Алкмени у Фівах,
Ні пишинокосої так не кохав я владарки Деметри,
Ані Лето велеславної, ані тебе, моя Геро!"*¹⁵

(Такий бог) є створеним і смертним та нічого у ньому божественного. (Такі боги) ще й прислугують людям:

Адметова оселе, де на хліб собі,

Мов наймит, заробляв я, богом будучи,¹⁶

та випасають худобу:

*В цей край прибувши, пас волів господаря
І до сьогодні дбає я про житло його.*¹⁷

Отже, Адмет є вищим за бога.

6. О ти, пророче мудрий, що провіщаєш іншим їхнє майбутнє! Ти не передбачив смерті свого улюбленця¹⁸, і навіть своїми руками вбив друга:¹⁹

*І я надію покладав на те, що Фебові божественні вуста
Правдиві будуть і пророчим сповнені натхненням.*²⁰

Так за нездійснене пророцтво дорікає Аполлону Есхіл.

*Він сам, хто гімни ці співає і хто присутній
не бенкеті цім,*

*Він сам промовив це і сам убив він мого сина.*²¹

XXII

1. Проте, можливо, усе це – поетичні вигадки, яким хтось міг би дати природне пояснення. Як говорить Емпедокл:

*Зевс світлосяйний, і Аїдонеї, і життєдайна Гера,
і Нестіда, що зрошує слізьми джерело смертне.*²²

2. Якщо Зевс уособлює вогонь, Гера – землю, Аїдонеї – повітря, а Нестіда – воду, а це є стихії: вогонь, вода, повітря, то жоден із них не є богом, ні Зевс, ні

¹ Іліада 4:23.

² Іліада 4:24.

³ Іліада 22:168–170, переклад Бориса Тена.

⁴ Іліада 16:433–434.

⁵ Іліада 16:522.

⁶ Іліада 5:376.

⁷ Одиссея 8:308–309.

⁸ Іліада 5:858.

⁹ Маємо тут певну лауну в оригінальному тексті. Гомер говорить про Діомеда, який поранив Ареса. Цій цитаті в Афінагора, імовірно, передували слова на зразок тих, які стосувалися Афродіти: "Нехай не зранюється Діомедом тіло Ареса...". Після такого вступу цитата була б логічним продовженням думки автора.

¹⁰ Іліада 15:605.

¹¹ Іліада 5:31.

¹² Одиссея 8:296–298.

¹³ Тут текст має лауну.

¹⁴ На нашу думку, тут ідеться не про воплощення Христа, а триває розвиток попередньої думки автора про плотські форми язичницьких богів.

¹⁵ Іліада 14: 315–317, 319, 321, 323, 326–327.

¹⁶ Евріпід, *Алжеста* 1–2.

¹⁷ *Ibid.*, 8–9.

¹⁸ Тобто, Ахіллеса.

¹⁹ Гацінт, улюбленець Аполлона, був випадково убитий ним.

²⁰ Есхіл, фрагмент 350.

²¹ Цей уривок, як і попередній, автор запозичив із невідомого творіння Есхіла.

²² Цей уривок з Емпедокла знаходимо в Діогена Лаертського (8 книга), де Зевс уособлює вогонь, Гера – землю, Аїд – повітря та Нестіда – воду.

Гера, ні Аїдоней, бо їхній склад і походження – з розділеної (на стихії – К. О.) матерії:

*Вогонь і вода, і земля, і мила височінь повітря,
І дружба поміж ними...¹*

3. Ці елементи не можуть існувати без Дружби, бо змішуються через Незгоду². Отже, хто міг би сказати, що вони є богами? Згідно з Емпедоклом, Дружба є керуючим началом, а складні утворення – керованими, керує ж той, хто головний; отже, якщо ми вважатимемо, що одна й та сама сила в керуючого та керованого, то самі не помітимо, як зробимо тлінну, плінну та схильну до змін матерію гідною такої честі, яка належить ненародженому, вічному та завжди однаковому у собі Богу.

4. Згідно зі стоїками, Зевс є "киплячою сутністю", Гера – "повітрям" (якщо це ім'я послідовно повторювати, то обидва слова будуть співзвучними³), Посейдон – "придатним до пиття". Інші ж по-іншому природно це пояснюють: одні кажуть, що Зевс є повітрям подвійної (чоловічої та жіночої) природи, інші – що він є порою (року), яка обертає час і сприяє хорошій погоді, чому він один й уникнув Кроноса.

5. Та щодо стоїків варто сказати: "Якщо ви вважаєте, що всевишній Бог є єдиним, ненародженим і вічним, і (говорите), що складні утворення є видозміною матерії, а дух Божий, проходячи через матерію за її видозмінами, отримує те чи інше найменування, то тоді види матерії стануть тілом Божим; коли ж ці стихії знищить вогонь, то через необхідність разом із формами будуть знищені також найменування, а залишиться лише дух Божий. Отже, хто повірить, що богами є ті, чії тіла є тлінною зміною матерії?"

6. А щодо тих, хто говорить, що Кронос є часом, Рея – землею, яка зачинає й народжує від Кроноса, чому й називається матір'ю всіх, а він народжує і поїдає народжених; що відсікання його геніталій означає поєднання чоловічої та жіночої (природи), оскільки він виділяє сім'я, вкидає його в материнську утробу та народжує людину, у якій є пожатання, тобто Афродіту; що безумство Кроноса (супроти дітей) є оберненням часу, нищівним для живого й неживого; що кайдани і Тартар є часом, який змінюється з порами року та щезає – до таких ми скажемо: якщо Кронос – це час, то він змінюється, якщо він – це пори року, то обертається, якщо він – п'їтма або холод, або вологе ество, то ніщо з цього не є постійним. Божество, однак, є безсмертним, нерухомим і незмінним – отже, ні Кронос, ні уявлення про нього не є богом.

7. Що ж до Зевса, якщо він є народженим від Кроноса повітрям, у якого чоловічим (началом) є Зевс, а жіночим – Гера (через що й називається вона його сестрою і дружиною), то він змінюється; якщо ж він порою року, то обертається, а божество не змінюється й не обертається!

8. Та навіщо обтяжувати вас надмірною промовою: ви знаєте краще за мене те, що говорив кожен із тих, хто надавав богам природного пояснення, і що думали письменники про природу або про Афіну, яку називали розумом, який крізь усе поширюється; або про Ізиду, яку називали вічністю, що з неї все постало і через яку все існує; або про Озіріса, вбитого братом Тифоном, чії

члени шукала Ізіда разом із сином Ором, а, знайшовши, поклала їх до гробниці, яка й донині називається гробницею Озіріса.

9. Сновигаючи туди-сюди навколо різновидів матерії, вони втрачають розумом пізнаваного Бога, обожнюючи стихії та їхні частини, надаючи їм то одного, то іншого найменування: посіяне зерно вони називають Озірісом (тому й промовляють вони під час містерій до Ізиди, коли знаходять його члени – плоди землі: "Знайшли, разом радіємо!"); плід виноградної лози називають Діонісом, Семелою – саму виноградну лозу, а Зевсом – сонячне полум'я⁴.

10. Однак таке уявлення про богів мають переважно ті, хто обожнює міфи: вони не розуміють, що, захищаючи богів, наводять свідчення проти них⁵.

11. Яке відношення мають Європа й Бик або Леда й Лебідь до землі й повітря, щоб нечестиве єднання Зевса з цими жінками було (єднанням) землі й повітря?⁶

12. Відпавши від величі Божої, і будучи неспроможними піднятися розумом (бо не мають прагнення до небесної оселі), вони зосередилися на видах матерії і, спустившись (на землю), обожнюють різновиди стихій, подібно до того, якщо б хтось корабель, на якому пливе, ставив вищим за керманіча. Не маючи керманіча, це не більше, ніж корабель, навіть усім споряджений. Так само і прекрасно організовані стихії позбавлені користі без Промислу Божого. Не попливе корабель сам по собі і стихії без Творця не рухатимуться.

XXIII

1. Тепер ви, будучи мудрішими за всіх, можете запитати: "Яким чином деякі з ідолів іноді звершують дії, якщо не є богами ті, кому ми споруджуємо статуї? Бо виявляється неправдоподібним, щоб бездушні й нерухомі зображення були діяльними без того, хто ними рухає".

2. І ми також не станемо заперечувати, що в деяких місцевостях і містах, серед деяких народів ім'ям ідолів стаються певні події. Проте якщо одні отримали від цього користь, а інші – шкоду, то ми не вважаємо богами тих, хто чинить одне та інше, але докладно дослідили, яким чином, як ви вважаєте, діють ідоли і хто виконує ці дії, привласнюючи собі їхні імена.

3. Бажаючи пояснити, хто діє під виглядом ідолів і що вони – не боги, вважаю за необхідне вдатися до свідчень деяких філософів.

4. Першим Фалес, як стверджують ті, хто докладно вивчав його науку, розрізняє Бога, демонів і героїв. Однак "Бога" він називає "умом світу", під "демонами" розуміє "духовні сутності", а під "героями" – "душі, відокремлені від людей⁷: добрі герої – добрі душі, злі герої – злі душі".

5. І сам Платон, дотримуючись інших поглядів, відділяє ненародженого Бога, створені Безначальним для прикраси неба планети й нерухомі зірки, а також демонів. Не бажаючи сам говорити про останніх, він радить звернути увагу на тих, хто вже про них говорив: "Понад наші сили говорити про інших демонів та знати їхнє походження, але ми мусимо довіряти тим, хто, будучи нащадками богів (як вони стверджують), говорив про них раніше і хто ясно обізнаний зі своїми предками.

¹ Про Дружбу і Незгоду між стихіями дивись у Емпедокла там само.

² Тут поняття Дружби і Незгоди певним чином персоналіфікуються. Емпедокл наголошує на характерних й унікальних взаєминах богів-стихий між собою: вони або гармонійно співіснують, або руйнуються та змішуються.

³ Мається на увазі співзвучність між "Нра та а́р".

⁴ Букв.: "ударом грому", тобто, Зевсом. Мається на увазі блискавка, від якої згоріла Семела.

⁵ Речення містить лауну в оригінальному тексті. Ми пропонуємо один з можливих варіантів перекладу.

⁶ Маємо тут згадку про відомий союз Європи й Зевса у вигляді бика, а також Зевса у вигляді лебедя й Леди.

⁷ Тобто душі спочилих людей.

Неможливо ж не довіряти дітям богів, навіть якщо вони говорять без достатніх і необхідних доказів. Проте ми повинні дотримуватися традиції і довіряти їм, що розповідають про рідне для них.

6. Отже, згідно з ними і нам варто так розуміти й пояснювати походження цих богів: від Землі і Неба народилися діти – Океан і Тетіда; від них – Форкій, Кронос, Рея й інші з ними; від Кроноса та Реї – Зевс, Гера та всі, про яких ми знаємо, що називаються братами, а також нащадки цих останніх".

7. Отже, невже той, хто прийшов до розуміння вічного, пізнаваного умом та думкою Бога і виокремив Його властивості: справжню сутність, єдність природи, благо, тобто, істину, яка від Нього витікає; хто розмірковував щодо "першої влади"¹... і "про те, що все перебуває під владою Царя всіх, і все існує через Нього, і Він є причиною всього; (хто розмірковував) і про "друге" та "третє": "про друге і другорядне, і про третє та те, що до нього належить"² – невже він вважав, що це є понад його зусилля – дізнатися істину щодо істот, про які говорять, що вони прийшли до буття від схильних до чуттєвості землі та неба? Ми не можемо так сказати.

8. Однак, оскільки він вважав, що боги не можуть ні народжувати, ні бути народжуваними (бо що приходить до буття, також має й кінець), і вважав ще більш неможливим перекопати багатьох, які неупереджено приймали міфи, через це він і говорив, що понад його зусилля – знати й розповідати про походження інших демонів: він не міг ні прийняти цього, ні розповідати про те, що боги можуть бути народженими.

9. І ось це сказав ним: "Величний очільник неба Зевс, керуючи крилатою колісницею, іде першим, усе облаштовуючи і про все дбаючи, його супроводжує військо богів і демонів". Ці слова стосуються не народженого від Кроноса Зевса, а ім'ям останнього називається Творець усього.

10. І сам Платон це виявляє: оскільки він не міг звернутися до нього, використовуючи інше найменування, то послуговується, по можливості, простонародним ім'ям. Робить це не тому, що воно властиве Богу, але для зрозумілості, бо неможливо донести Бога до всіх. Він додає епітет "великий", щоб відрізнити небесного від земного, ненародженого від народженого, молодшого за небо й землю, молодшого за критян, які викрали його, щоб не був убитим батьком.

XXIV

1. Яка потреба є нагадувати вам, добре обізнаним в усьому, про поетів або наводити інші думки? Належить сказати таке: якщо б поети і філософи не визнавали, що Бог є один, а інших богів не вважали б за демонів, матерію або людей, то був би сенс переслідувати нас, бо ми справді маємо вчення, яке розрізняє Бога й матерію та їхню власну сутність.

2. Ми говоримо, що є Бог і Син – Його Слово, і Дух Святий, об'єднані в силі, але розрізнявані за чином³ як Отець, Син і Дух; бо Син є умом, Словом і мудрістю Отця, а Дух витікає (з Нього), мов світло від вогню. Також ми визнаємо й інші сили, які причетні до матерії та (діють) через неї. Одна з них виступає проти Бога, не

тому що вона протидіє Йому, як дружба – ворожнечі в Емпедокла або ніч – дні в природі (якщо б щось і протистало Богу, то позбавилося б буття і повстання його було б зруйноване силою і могутністю Божою), але тому що (сила ця) має дух, причетний до матерії, і є супротивно Божій доброті, яка властива Йому і співіснує з Ним, мов колір із тілом – без неї немає Бога (не так, щоб вона була частиною Його, а швидше необхідною приналежністю, яка об'єднана з Ним і невіддільна від Нього, як вогню властиво бути червоним, а ефіру – блакитним). (Цей дух) був створений Богом, як були створені Богом й інші ангели, і було йому доручено керувати матерією й матеріальними речами.

3. Ці ангели були приведені Богом до буття, щоб опікуватися створеними Ним речами. Тому повну й загальну опіку над усім має Бог, а промисел над частинами (творіння отримали) приставлені до них ангели.

4. Як у людей, які мають можливість обирати між чеснотою і злом (бо ви б не шанували добрих і не карали б лихих, якби не було у них чеснот і вад), й одні прагнуть виконати те, що ви їм доручили, а інші – виявляються невірними, так і в ангелів.

5. Одні з них – а були вони Богом створені вільними – залишилися в тому, для чого Бог їх сотворив і призначив, а інші – зневажили і власну природу, і дану їм владу. Серед них – головуючий над матерією та її видами, а також інші з тих, хто приставлений до цієї першої тверді⁴ (ви знаєте, що ми не говоримо нічого без доказів, а виявляємо лише стверджене пророками); ці ж, запалавши пристрастю до жінок, виявилися слабшими за плоть⁵, а той занедбав доручене йому управління, ставши лукавим.

6. Від тих, хто поєднався з жінками, народилися так звані велетні. Не дивуйтеся, якщо слова про велетнів знаходяться частково і в поетів. Мудрість світу відрізняється від пророчої мудрості настільки, наскільки істина – від вірогідності: одна – небесна, а інша – земна й узгоджена з головуючим над матерією:

Багацько умієм брехати й казати до правди подібне⁶.

XXV

1. Отже, ці ангели, які були скинуті з небес, зайняли повітря й землю, будучи неспроможними піднятися в наднебесся. І душі велетнів є блукаючими навколо світу демонами. Разом і ангели, і демони виконують рухи: демони – рухи, залежні від отриманої ними природи, ангели ж – рухи, залежні від пожадань, які ними заволоділи. Головуючий над матерією, як це можна побачити з того, що відбувається, опікується і дбає про те, що є супротивним Божому благу.

Часто в серце моє така думка спадає:

*Чи то жереб, чи демон життям смертних керує;
Всупереч справедливості і супроти надії
Одних виганяє з осель і відділяє від Бога,
А іншим до щастя дорогу торує.⁷*

2. Якщо добробут або злидні всупереч справедливості й надії спантеличили Евріпіда, то кому належить керування земними справами, про яке можна сказати:

Отже, як скажемо ми, споглядаючи це:

Чи є рід богів, чи законами нам керується?⁸

¹ Маємо тут лауну в оригінальному тексті.

² Важкий для перекладу уривок, з огляду на пропуски в оригінальному тексті. Швидше за все йдеться про певні категорії речей і послідовність їхнього осмислення.

³ За чином, званням, положенням тощо.

⁴ Під "твердю" варто розуміти небосхил або небозвід.

⁵ Або "були переможені плоттю". Мається на увазі шоста глава з книги Буття (вірші 1–5).

⁶ Гесіод, Теогонія 27.

⁷ Евріпід, фрагмент 901.

⁸ Евріпід, фрагмент 99.

Це й Арістотеля спонукало сказати, що піднебесна позбавлена Промислу Божого, хоча над усіма нами вічний Промисел Божий перебуває:

Через необхідність земля, чи хоче вона, чи не хоче, Годує худобу мою, зростивши траву (і рослинність).¹

Він простягається над гідними людьми, (керуючись) істиною, а не (людською) славою, тоді як рештою (речей) опікується закон розуму² згідно із їхнім загальним влаштуванням.

3. Проте, оскільки демонські дії і впливи ворожого духа спричиняють ці безладні нападки, так що вже в різній спосіб бентежать людей – і по-одному, і (цілі) народи, ззовні і зсередини, частково й загалом, через закон матерії або через спорідненість із божественним, – тому деякі славетні люди подумали, що все це (тобто всесвіт – К. О.) постало не за певним порядком, але ведеться й керується нерозумним випадком. Вони не розуміли, що ніщо з того, з чого складається всесвіт, є безладним і випадковим, але всі його частини виникли розумно, тому й не порушують визначений для них порядок.

4. Так і сама людина від Творця свого є добре влаштованою, маючи природою свого походження спільну причину, за формою тіла не порушуючи визначений для неї закон і маючи спільний та однаковий для всіх кінець життя. Через властивий їй розум і дію правлячого (князя) та оточуючих його демонів кожна людина по-своєму захоплюється й рухається, хоча всі мають спільну здатність до міркування.

XXVI

1. Зазначені нами демони приваблюють людей до ідолів, бо вони приліпилися до крові жертв і лижуть її; а боги, які багатьом подобаються, та чий імена надаються зображенням, народились людьми, як це можна побачити з їхньої історії.

2. Діяльність кожного з демонів запевняє, що вони обманним шляхом привласнили собі імена (богів). (Наприклад), прибічники Реї каструють себе, прихильники Артеміді роблять надрізи й ранять себе, а Артеміда Таврійська вбиває чужинців! Я не казатиму про тих, хто терзає себе ножами й бичує, і якими видами демонів (вони одержимі). Бо Богові не властиво спонукати людей до того, що суперечить природі.

*Коли демон готує зло для людини,
То спочатку пошкоджує її розум.³*

Проте Бог, як досконало благий, вічно творить добро.

3. Отже, міста Троя та Парій найкраще доводять, що одні – це ті, хто діє через зображення-статуї, а інші – ті, для кого ці зображення-статуї звели. Троя має зображення Нерилліна, нашого сучасника, а Парій – Олександра і Протея⁴: гробниця та зображення Олександра ще й досі на площі. Майже всі статуї Нерилліна прикрашають громадські місця, оскільки ними (просто) прикрашається місто. Однак, одна з них вважається такою, що провіщає і зцілює хворих, і за це троянці звершують

(перед нею) жертвоприносини, прикрашаючи її золотом і вінками.

4. Щодо статуй Олександра і Протея. Про останнього ви знаєте, що він кинувся у вогонь біля Олімпу. Кажуть, що його статуя пророкує. І перед статуєю Олександра – *Горе-Паріс, женолюбе, хоробрий лиш з вигляду звабник!*⁵ – звершуються громадські жертвоприносини та влаштовуються святкування, немов на честь бога, що дослухається до людей.

5. Хто, отже, Нериллін, Протей чи Олександр звершують ці дії у статуях або склад речовини (у них)? Однак речовиною є мідь, а що може сама по собі мідь, яку можна знову переробити й надати їй іншої форми, як вчинив у Геродота Амазис із тазом для ніг?⁶ Що більше Нериллін, Протей і Олександр можуть зробити для хворих? Кажуть, що те, що й тепер творить статуя, те творила вона й тоді, коли Нериллін був ще живим і хворів.

XXVII

1. Отже, що? По-перше, нерозумні і мрійливі⁷ рухи душі навколо думок час від часу породжують різноманітні образи: деякі вони беруть з матерії, а деякі утворюють і виношують самі по собі. І це стається з душею особливо тоді, коли вона приймає і змішується з матеріальним духом, споглядаючи не на небесне та його Творця, але донизу на земне, ставши, загалом кажучи, немов лише плоттю і кров'ю, а не чистим духом.

2. Ці нерозумні і мрійливі рухи душі породжують фантазії, які приваблюють (людину) до ідолів. Коли слабка і слухняна душа, необізнана з надійним вченням і недосвідчена в ньому, незнайома з істиною, яка не збагнула, хто є Отцем і Творцем усього, буде вражена⁸ неправдивими уявленнями про себе, то демони – обманщики людей, які перебувають біля матерії, жадібно прагнучи жиру та крові жертв, спираючись на ці оманливі рухи душі в багатьох людях, роблять так, щоб фантазії ці, походзячи немов від ідолів і статуй, оволоділи їхніми думками. І коли душа сама по собі, будучи безсмертною й розумно рухаючись, прозирає майбутнє й опікується теперішнім, то славою з цього насолоджуються демони.

XXVIII

1. Однак необхідно також, як було зазначено, сказати дещо і про імена (богів). Геродот і син Филипа Олександр у листі до своєї матері (про них говорять, що в Іліополі, у Мемфісі та Фівах обидва спілкувалися з жерцями) повідомляють, що вони засвоїли від них те, що боги були людьми.

2. Геродот пише: "Вони вказували, що ті (люди), чий зображення (там) перебували, були справді такими, але далекими від того, щоб бути богами. Раніше до цих людей у Єгипті царювали боги, які мешкали разом із людьми, й один із них завжди був наймогутнішим. Останнім із цих царів був Ор, син Озіріса, якого елліни називають Аполлоном. Здолавши Тифона, він став останнім царем у Єгипті. А Озіріс грецькою мовою – Діоніс"⁹.

¹ Евріпід, Циклоп: 332–333.

² Або закон причинності. Взагалі, це речення є досить складним для перекладу, що підтверджується дослідниками оригінального тексту пам'ятки.

³ Автор цих рядків невідомий

⁴ Протей – відомий філософ-кінік, про якого згадує Лукіан у творі про смерть Перегріна. Хто такі Нериллін та Олександр – достеменно невідомо.

⁵ Ми поділяємо думку, що цей рядок з "Іліади" Гомера є більш пізньою вставкою в оригінальний текст. Відомого героя цієї поеми Паріса також називали Олександром. Швидше за все маємо тут читацьку алюзію, яка, ставши частиною тексту, лише відволікає від головної думки автора.

⁶ Він перетворив його на зображення бога.

⁷ Букв. "нафантазовані".

⁸ Букв. "закарбує себе".

⁹ Геродот "Історія" 2 книга, 144.

3. Отже, всі вони і останній були царями Єгипту. Від них до еллінів прийшли найменування богів. Аполлон був сином Діоніса та Ізиди. Той самий Геродот говорить: "Вони кажуть, що Аполлон й Артеміда є дітьми Діоніса та Ізиди, а Лето – їхньою рятівницею та годувальницею".

4. Їх мали за перших небесних царів і частково через незнання істинного богошанування, а також частково через вдячність за їхнє царювання підносили їх до богів разом із їх жінками. "Всі єгиптяни приносять у жертву лише биків і бичків, які є чисті, проте корів їм забороняється різати, вони є священними тваринами Ізиди. Справді, статуя Ізиди, що зображує жінку, має роги корови, саме так, як елліни зображують Іо"¹.

5. Хто ж більше заслуговує на довіру до своїх розповідей, ніж ті, хто через спадкоємність народження, як син від отця, отримав і жрецтво, й історію². Неможливо, щоб храмові служителі, які шанують ідолів, брехали, кажучи, що їхні боги були людьми.

6. Якщо б тільки Геродот розповідав про богів, що єгиптяни говорять про них, як про людей, і коли він каже, що "не маю бажання переказувати про божественне з оповідань, які почув, окрім лише імен (богів)"³, то, принаймні, не варто вірити йому, як творцеві міфів; але коли Олександр і Гермес, названий Трисмегістом, пов'язують із ними (богами) власний рід, і багато-хто інший, щоб не говорити про кожного окремо, то не залишається причини не визнати, що вони, будучи царями – боги.

7. Та й найбільш розумні з єгиптян доводять, що боги – люди, і, називаючи богами повітря, місяць, сонце та місяць, решту людей вважають смертними, а їхні гробниці – святилищами. Це саме доводить й Аполлодор у книзі "Про богів".

8. А Геродот називає їхні страждання містеріями: "А тепер про те, як справляють свято на честь Ізиди в Бусирії, про що я вже згадав. Отже, після жертвоприношення, як було сказано, всі вони, тисячі тисяч людей, б'ють один одного. Проте як б'ють, мені не дозволено сказати"⁴. Якщо вони – боги, то вони – безсмертні, якщо ж (люди) б'ють себе, і страждання людей є їхньою містерією, то вони – люди.

9. Той самий Геродот говорить: "Є також у Саїсі в святилищі Афіни і та гробниця, назви якої я не вважаю за побожне вимовити в цьому разі. Вона розміщується за храмом і розташована вповодж всієї стіни цього храму. А у священній окрузі підноситься великий кам'яні обеліски і є

там ще озеро з чудово оздобленими кам'яними закраїнами і воно таке велике, мені здалося, як озеро на Делосі, що його називають Колесоподібним. Біля цього озера вночі відбуваються образотворчі вистави його страждань, які єгиптяни називають містеріями"⁵.

10. І не лише показують гробницю Озіріса, але і його набальзамованого. "Вони, коли їм приносять померлого, показують тим, що його принесли, дерев'яні образи покійників, відповідно розфарбовані. Пояснюють їм, що найретельніше бальзамування призначається для того, назвати ім'я якого, мені здається, було б блюзнірством у цьому разі"⁶.

XXIX

1. Та й серед греків обізнані в поезії та історії говорять про Геракла:

*Не посоромивсь тоді ні ока богів, ані столу,
Де, нечестивий, його частував він. Так гостя убивши,
Іфіта*⁷...

Природно, що, будучи таким, він збожеволів і не дивно, що розклав багаття і спалив себе.

2. А про Асклепія говорить Гесіод:

*Розгнівався отець богів і люду,
Гроном палаючим з Олімпа він зійшовши,
Убив нащадка Лети, люття збуджений*⁸.

І Піндар:

*І мудрість поневолюється жадібністю.
Розбестило й його багатою винагородою
Покладене у руки золото...*

*Син Крона потім, обома руками здвигнувши,
Негайно вирвав дихання з грудей його,
І грім палаючий загибель спричинив йому*⁹.

3. Отже, якщо б вони були богами, то не мали б пристрасті до золота –

*О, золото! Найліпша насолода ти для смертних,
Такої радості не дасть (їм) ані матір, ані діти...*¹⁰ –

(бо божество нічого не потребує і є вищим за пожадання) і не помирили б; або вони – люди, а тому й були злими через невігластво й жадібними до грошей.

4. Чи варто мені багато розповідати, пригадуючи Кастора або Полідевка, або Амфіарея – людей, які, так би мовити, зовсім нещодавно народившись від людей, вважаються богами? Коли (люди) вважають, що й Іно¹¹ після її божевілля і страждань стала божеством:

*Моря бурлаки назвали її Левкотеєю*¹²,

¹ Геродот "Історія" 2 книга, 41.

² Наводимо тут 143 розділ з 2 книги Геродота, на який спирається у своїй розповіді Афінагор: "Перед тим як я був у Єгипті, Гекатей у Фівах розповів про свій родовід і пов'язав походження своєї родини з богом, назвавши себе його 16-м нащадком, а Зевсові жерці показали йому те, що потім показували й мені, хоч я і не посилався на свій родовід. Вони провели мене в середину храму досить просторого і там показали мені по черзі величезні дерев'яні статуї за числом стільки, скільки я назвав уже, бо там усередині кожен головний жрець ще за своє життя ставить собі свою статую. Отже, показуючи мені ці статуї і перелічуючи їх, вони запевнили мене, що кожна з цих осіб була в цьому ряду сином свого батька. Почали вони від того, хто помер останнім і так пройшли по всіх поспіль, поки не показали мені всі статуї. Коли Гекатей виклав їм свій родовід і пов'язав себе як 16-го нащадка з богом, вони у відповідь йому навели родовід, який базувався на переліку тих статуй, і не погодилися з тим, що він сказав, ніби людина могла народитися від бога, а свій родовід вони виклали так. Про кожну статую вони казали, що це піром, народжений від пірома, і так довели, що всі 345 величезних статуй – це піроми, народжені від піромів, вони не походили ні від богів, ні від героїв. Слово піром у перекладі еллінською мовою означає "добра та гарна людина".

³ Ibid. 2, 3.

⁴ Ibid. 2,61. Андрій Білецький наводить дещо інший переклад. Варто зазначити, що цей уривок справді важкий для правильного витлумачення.

⁵ Ibid. 170–171.

⁶ Ibid. 2, 86.

⁷ Гомер, *Одіссея* 21:28–29. Переклад Бориса Тена. *Іфіт* – брат Іоли, якого вбив Геракл.

⁸ Гесіод, фрагмент 125. Переклад К. О.

⁹ Піндар. Піфійські оди 3:54–55, 57–58. Переклад К. О.

¹⁰ Евріпід, фрагмент 324:1–3. Переклад К. О.

¹¹ У розпачі Іно разом із сином кинулася в море, де стала морською богинею Левкотеєю ("білим божеством"), а її син – морським богом Палемоном.

¹² Евріпід, фрагмент 100.

а син її

*божественний Палемон закликається моряками?*¹
XXX

1. Якщо бо й мерзенні та ненависні богу зазнали честі бути богами; якщо й дочка Деркетто Семираміда, розпусна та заплямована кров'ю жінка, була визнана Сирійським божеством і якщо через Деркетто сирійці вшановують риб, а через Семираміду – голубів (це неможливо, але за міфом Ктезія ця жінка перетворилася на голуба), то чому дивуватися, якщо одних за владу і тиранію їхні піддані назвали богами – Сивілліа (а її згадує і Платон) промовляє:

*Тоді було смертних людей покоління десяте,
Відколи стався потоп серед давніх людей,
І царював тоді Кронос, царював і Титан та Іапет –
Діти найкращі Урана та Геї, яких називали
Люди Ураном та Геєю, давши їм імена ці,
Тому що найпершими серед смертних людей
вони стали*² –

інших визнають богами за силу, як Геракла і Персея, ще інших – за мистецтво, як Асклепія?

2. Такою честю наділили їх або самі підлеглі, або самі можновладці здобули це найменування через страх або повагу до себе (та й Антіной через людинолюбне ставлення Ваших предків до своїх підданих став називатися богом), а нащадки беззаперечно прийняли це.

3. *Критяни завжди брехуни: бо гробницю для тебе, о, царю, зробили критяни, а ти ж не помер*³.

Хоча ти віриш, Каллімах, в народження Зевса, ти не віриш у його погребіння. І хоча ти хочеш приховати істину, але й необізнаним ти звіщаєш про те, що він помер. І коли ти дивишся на печеру, ти пригадуєш його народження від Реї, а коли споглядаєш на його гробницю, ти приховуєш померлого, не знаючи, що вічним є один лише ненароджений Бог.

4. Справді, або міфи про богів, що їх переповідає багато-хто та поети, є недостовірними, і тоді позбавлене сенсу їхнього шанування (бо немає тих, про кого існують неправдиві історії); або якщо правдою є їх народження, любовні пристрасті, кровопролиття, викрадання, кастрації, блискавиці, то тоді вони більше не існують, скінчивши життя, оскільки й народились, не існуючи.

5. Яка підстава довіряти одним історіям, а іншим – не вірити, коли поети розповідають їх на пошану (богам)? Проте ж не збрехали про пристрасті (богів) ті, хто вважав їх богами і вшановував піднесеними оповіданнями.

6. Отже, якщо й не належно, але згідно з моїми можливостями доведено, що, визнаючи Бога Творцем всесвіту і Його Слово, ми – не безбожники.

XXXI

1. Ще й розповсюджують нісенітницю про наші безбожні трапези та змішування, щоб визнати, що небезпідставно ненавидять нас, і вважаючи, що через залякування та супротив вони можуть відволікти нас від нашого способу життя та безліччю звинувачень зробити правителів суворими і невблаганними щодо нас. Вони жартують над тими, хто знає, що з давніх-давен, а не лише в наш час за певним божественним законом і принципом зло, зазвичай, ворогує проти чесноти.

¹ Евріпід, фрагмент 101.

² *Оракули Сивілли*, 3:108–113. Переклад К. О.

³ Каллімах, Гімн 8–9. Переклад К. О.

⁴ Фіест звабив дружину свого брата Атрея, обікрав його і хитростю захопив владу. Атрей згодом жорстоко помстився йому, вбивши синів Фіеста і приготувавши із їхніх тіл страву для свого брата. Згодом Фіест влаштував шлюб своєї доньки з Атреєм, але сам попередньо з'валтував її. Міфи про Фіеста можуть вважатися найбільш моторошними в усій грецькій міфології.

⁵ Мт. 5:28.

⁶ Або "бути мірилом праведності", "вважати себе і ближніх мірилом праведності". Маємо тут лауну в оригінальному тексті, унаслідок чого можливі варіанти перекладу.

2. Таким чином Піфагора було спалено разом із 300 товаришами; Геракліта та Демокріта було вигнано, одного з міста Ефес, а іншого, оголосивши божевільним, з Абдер; і Сократа афіняни засудили на смерть. Проте як ті не зазнали жодної шкоди щодо чесноти від думки на товпу, так і безглузде злослів'я деяких жодним чином не потьмарить праведності нашого життя, бо ми матимемо схвалення від Бога. Однак, я відповім також і на ці звинувачення.

3. Отже, я добре знаю, що ви виправдали мене через те, що я вже сказав. Ви, чия мудрість перевершує мудрість усіх інших, знаєте, що люди, чие життя, мов правилом, унормовується Богом, щоб кожен із нас став для Нього чистою й бездоганною людиною, тим і на думку ніколи не спадає найменший гріх.

4. Бо якби ми були переконані, що існує лише одне земне життя, то можна було б підозрювати нас у служінні плоті та крові і поступливості (пристрастям) користоловності та пожадання. Проте, оскільки ми обізнані, що Богу відомо, що ми думаємо й говоримо вдень та вночі, що весь Він – Світло, і бачить те, що в нашому серці; й оскільки ми переконані, що, залишивши теперішнє життя, будемо жити іншим, кращим за це, небесним, а не земним, щоб у Бозі та з Богом залишитися нам незмінними і безпристрасними душею, не як плотськими, хоча й маючими тіло, але такими, що перебувають у небесному дусі; оскільки ми розуміємо, що якщо впадемо у гріх разом з іншими, то будемо жити гіршим від цього життям, у вогні (але не сотворив нас Бог, немов би вівцями та худобою, випадково, щоб нам загинути й бути знищеними); оскільки це так, то є неправдоподібним, щоб ми чинили зло і видавали себе на покарання великому Судді.

XXXII

1. Немає нічого дивного, що вони вигадують про нас такі нісенітницю, які розповідають про своїх богів, підносячи пристрасті їхні, мов священні події. Однак якщо вони хочуть звинувачувати нас у розпусті і безладних зв'язках, то їм варто було б або Зевса зненавидіти, який мав дітей від матері Реї й дочки Кори та одружився із власною сестрою, або поета-творця цих (міфів) Орфея, який зобразив Зевса більш нечестивим і беззаконним за Фіеста⁴, що за пророцтвом оракула поєднався з дочкою, прагнувши царювання й помсти.

2. Ми ж від цього настільки є далекими і байдужими, що нам не дозволяється навіть дивитися з пожаданням. Бо говорить (Господь): "Хто з пожаданням дивиться на жінку, той вже вчинив перелюб у серці своїм"⁵.

3. Отже, про тих, яким не дозволено дивитися ні на що більше, лиш на те, для чого Бог сотворив очі (а вони є світлом для нас), і для яких споглядання із задоволенням є перелюбом, бо для іншого створені очі, яких будуть судити навіть за думки – як можна вагатися у їхній добродітності?

4. Бо наше вчення – не за законами людськими, від яких може заховатися якийсь злодій (на початку, владика, я запевняв вас, що своє вчення ми отримали від Бога), але маємо закон, який спонукає нас і наших ближніх мати (у ньому – К. О.) мірило праведності⁶.

5. Тому, згідно з віком, одних ми вважаємо синами й дочками, інших – братами і сестрами, людям похилого віку віддаємо честь, мов батькам і матерям. Отже, щодо тих, кого ми називаємо братами і сестрами й іншими спорідненими іменами, то дуже важливим є для нас, щоб їхні тіла залишалися незаплямованими і нерозтлінними. Бо вчення знову промовляє до нас: "Якщо хтось поцілує двічі, через те, що це йому подобається...", і додає таке: "Отже, належить, щоб поцілунок або, краще, привітання виконувалося так, щоб воно не позбавляло нас вічного життя, якщо лише трохи занепасться помислом"¹.

XXXIII

1. Отже, маючи надію на життя вічне, ми зневажливо ставимося до справ світу цього, а також до душевних задоволень: кожен із нас думає про дружину, з якою побрався за встановленими в нас законами, та й її має лише для народження дітей.

2. Як землероб, що засіяв землю, більш не сіє нічого, очікуючи на жнива, так і в нас мірою пожадання є народження дітей. Серед нас знайдете багатьох чоловіків і жінок, які неодруженими постарілися, сподіваючись краще поєднатися з Богом².

3. Якщо перебування в дівочтві та цнотливості робить людину ближчою до Бога, а пожадливі думки відводять геть, то ми тікаємо від таких думок, а ще більше цураємося таких вчинків.

4. Бо наука наша полягає не у словесних вправах, але у прикладі та повчанні справами: або варто залишатися людині такою, якою народилася, або перебувати в першому шлюбі, бо другий шлюб – це перелюб під виглядом благочестя.

5. Бо говорить (Христос): "Хто розлучиться з дружиною своєю, а одружиться з іншою, той чинить перелюб"³, забороняючи і відпускати ту, яку позбавив цноти, й одружуватися вдруге.

6. Той, хто звільняє себе від першої дружини, навіть якщо вона померла, є прихованим перелюбником, бо порушує волю Божу, що на початку сотворив одного мужа й одну жінку, і руйнує шлюбне єднання плоті із плоттю через статеве змішування.

XXXIV

1. Проте, будучи такими ("О, навіщо й говорити про ганебне?"⁴), ми чуємо слова прислів'я: "Блудниця (навчає) доброту".

2. Бо ті, хто організував для юнаків блудні зібрання і влаштував беззаконні пристановища для всякого непристойного задоволення, хто не обійшов і чоловіків, "і чоловіки з чоловіками жажливе чинили"⁵, зневажаючи

всіляко найвеличніші та найпрекрасніші тіла і позбавляючи честі Богом створену красу (бо краса не сама по собі з'явилася на землі, але рукою⁶ і думкою Божою посиляється), – ці ганьблять нас за те, що усвідомлюють за собою й розповідають про своїх богів, вихваляючись, мов чимось почесним і гідним богів.

3. Вони розбещують дітей і чинять блуд, ганьблять цнотливих і єдиношлюбних, живучи подібно до риб, бо ці поглинають тих, кого зустрічають, і сильніші переслідують слабших. І ось що справді значить пожирати людську плоть: вони зневажають ті закони, які ви і ваші предки розважливо прийняли для дотримання всякої справедливості, так що й послані вами намісники неспроможні (розібратися) у судових вироках язичників. Коли вони нас б'ють, ми не можемо ухилитися, ми не можемо виправдатися, бо вони нас не слухають. Отже, недостатньо нам бути праведними (бо праведність – це спілкування рівного з рівним⁷), а нам належить бути добрими й терпеливими.

XXXV

1. Яка ж людина зі здоровим глуздом скаже, що подібні до нас люди – людиновбивці? Бо неможливо пожирати людське м'ясо, попередньо когось не вбивши.

2. Отже, по-перше, вони брешуть. По-друге, якщо хтось запитає, чи бачили вони те, про що розповідають, ніхто не виявиться настільки безсоромним, щоб сказати, що він це бачив.

3. До того ж, є в нас і раби, у когось більше, у когось менше, від яких неможливо щось приховати. Проте й ніхто з них не вигадуватиме про нас подібне.

4. Хто з них наважиться звинувачувати в людиновбивстві та людоджерстві тих, про кого відомо, що вони не можуть витримати споглядання та справедливої страти? Хто охоче не спостерігає за боями гладіаторів та звірів, особливо, коли вони влаштовуються вами?

5. Проте ми, вважаючи, що споглядання за вбивством межує з участю в ньому, відмовилися від таких видовищ. Отже, як можемо вбивати ми, які на (подібне) не зважають, щоб не осквернитися й не зганьбити себе?

6. І якщо ми говоримо, що ті, хто використовує абортівні засоби, звершують убивство і звітуватимуть за це перед Богом, то яким чином ми можемо вбивати? Бо не може одна й та сама людина вважати те, що перебуває в утробі, живою істотою, якою опікується Бог, і вбивати те, що прийшло до життя, не може забороняти підкидати дітей⁸, бо хто чинить так – дітовбивця, і водночас знищувати вигодуване (дитя). Ми ж завжди та в усьому є незмінними й однаковими, підкоряючись розумові, а не підносячись над ним.

¹ Швидше за все ці цитати були запозичені Афінагором з апокрифічної літератури або з невідомих нам ранньохристиянських тлумачень на євангельський текст (Мт. 5:29). Деякі видавці і зовсім роблять лакуну після слів "і додає".

² Взагалі, про цнотливе життя давніх християн написано багато. Можливо, основа такого ставлення до шлюбу – слова апостола Павла з першого послання до Коринфян (6:20 – 7:12): "20 Ви бо куплені високою ціною! Тож прославляйте Бога у вашому тілі! 1 А відносно того, що ви мені писали, то воно добре чоловікові не займати жінки. 2 Однак, з уваги на розпусту, кожен хай має свою жінку, і кожна хай має свого чоловіка. 3 Хай чоловік віддає належне жінці, так само й жінка – чоловікові. 4 Жінка не має влади над своїм тілом, лише – чоловік; так само й чоловік не має влади над своїм тілом, лише – жінка. 5 Не ухилийтесь одне від одного, хіба що за взаємною згодою, до часу, щоб вам віддатися молитві, а потім сходьтесь разом, щоб не спокушав вас сатана вашою нестриманістю. 6 Говорю це як раду, а не як наказ. 7 Я бажав би, щоб усі люди були, як я, та кожний має свій особливий дар від Бога, один – такий, а другий – інший. 8 Кажу ж нежонатим та вдовицям, що добре їм, коли зостануться, як я; 9 але коли не можуть стриматися, нехай одружуються: ліпше одружитися, ніж розпалюватися. 10 Одружені ж наказую не я, але Господь: Жінка нехай не розлучається від свого чоловіка; 11 коли ж розлучиться, нехай зостанеться незаміжня, або нехай помиритися з чоловіком, – а чоловік нехай не відпускає жінки! 12 А іншим то кажу я, не Господь: Коли якийсь брат має невіруючу жінку, і вона погоджується з ним жити, нехай її не відпускає".

³ Мт. 19:9.

⁴ Імовірна цитата з "Ореста" Евріпіда (14 вірш).

⁵ Явна алюзія на апостола Павла (Рим. 16:27): "...і чоловіки з чоловіками сором чинили".

⁶ Тобто, владою або силою Божою.

⁷ Букв. "праведність – це обмін рівного на рівне".

⁸ Або "кидати дітей напризволяще".

XXXVI

1. Отже, яка людина, що повірила у воскресіння, зробить себе гробовищем для тіл, які мають воскреснути? Бо неможливо, щоб одні й ті самі люди вірили, що тіла наші воскреснуть, і поїдали їх, немов цього не станеться, вважали, що "земля віддасть мерців своїх", і думали (водночас), що з них не запитають про тих, кого вони у собі поховали.

2. І навпаки, хто міркує, що не звітуватиме за своє добре або лихе життя тут, і гадає, що воскресіння немає, а душа, немовби згасаючи, помирає разом із тілом, ті не втримаються від жодного осоружного вчинку. Ті ж, хто переконаний, що немає нічого, щоб залишилися невідомим для Бога, і тіло буде покаране разом з душею, бо сприяло її потягам і пристрастям, ті не мають жодної причини до найменшого гріха.

3. Якщо ж хтось вважає за нісенітницю, що це зотліле, зруйноване і зовсім знищене тіло відновиться, то невіруючим у це слід звинувачувати нас не у злодіяннях, але у простодушності, бо цими доказами ми обманюємо самих себе й нікому не завдаємо шкоди. Однак, не лише ми визнаємо воскресіння тіл, але й багато хто із філософів, і зараз є зайвим вказувати на це, щоб хто-небудь не подумав, що ми додаємо сторонні міркування до запропонованих, кажучи про умоглядні (речі) і чуттєві та їхні співвідношення або про те, що безтілесне передус

тілесному, а умоглядне – чуттєвому, хоча насамперед ми пізнаємо чуттєве, бо тілесне постає з нетілесного через єднання з умоглядним, і чуттєве – з умоглядного¹. Отже, згідно із Платоном й Арістотелем, ніщо не перешкоджає, щоб тіла після руйнування знову відновилися з тих самих частин, із яких попередньо склалися.

XXXVII

1. Проте облішмо слово про воскресіння. Ви ж, о завжди в усьому за природою і за освітою шляхетні та помірковані, людинолюбні й гідні царювання, виявіть свою прихильність² і до мене, бо я відхилив усі звинувачення й довів, що ми богобоязні, доброчесні та в душі покірні.

2. Хто більш гідний отримати те, що просить, ніж ті, хто молиться за вашу владу, щоб син за батьком, як і належить, успадкував царство і щоб держава ваша зростала та примножувалася, а всі вам підкорилися?

3. Це потрібно і для нас, щоб "провадити нам тихе і безмовне життя"³ та ревно виконувати наказане вами.

Список використаних джерел

Athenagore. (1992). *Supplique au sujet des chretiennes et Sur la resurrection des morts*. Sources chretiennes.

References

Athenagore. (1992). *Supplique au sujet des chretiennes et Sur la resurrection des morts*. Sources chretiennes.

Отримано редакцією журналу / Received: 10.01.25
Схвалено до друку / Accepted: 18.03.25

Oleh KOZHUSHNYI, PhD (Philol.), PhD (Theology), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-5104-3161
e-mail: olorch@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TRANSLATION OF THE WORK OF ATHINAGORAS THE ATHENIAN "EMBASSY FOR CHRISTIANS" (SECOND PART)

The purpose of the publication is to introduce into the scientific space of Ukraine a translation from the ancient Greek of one of the works of the most eloquent among the early Christian apologists, Athenagoras of Athens – "Embassy for the Christians". The style of his works and the way of expressing his thoughts reveal his prominent knowledge of ancient philosophy and rhetoric: he often quotes ancient authors, aptly using philosophical expressions. The Apology dates back to the last quarter of the second century and is addressed to the emperors Marcus Aurelius and Commodus. In it Athenagoras skillfully refutes the accusations against Christians and succinctly outlines the foundations of the new outlook. The work has repeatedly attracted the attention of theologians, philosophers, literary critics, linguists and other specialists – researchers of the early Christian literary heritage. In the first part of the Apology, a translation of which was published in the previous issue of this Bulletin, Athenagoras defends Christians from accusations of "godlessness", citing as examples numerous ancient poets and philosophers who professed monotheism. This publication contains the second part of the Apology.

Keywords: early Christian literature, apology, ancient Greek language, Athenagoras of Athens.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

¹ На нашу думку, тут ідеться про ідеї Платона, через які реалізується зв'язок умоглядного світу зі світом чуттєвим.

² Букв.: "кивнїть на знак згоди головою царя".

³ 1 Тим. 2:2.